

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 271.4-472.3(477.87)"17"

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.304808](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.304808)

КАТЕХИЗМИ НА ПАРАФІЯХ МУКАЧІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У XVIII СТОЛІТТІ

Михайло Тупиця

магістр історії, викладач кафедри літургійних наук Філософсько-богословського факультету

Українського католицького університету

E-mail: mr.tupytsia@ucu.edu.ua<https://orcid.org/0000-0003-2256-6032>

Стаття присвячена дослідженню побутування катехизмів на парафіях Мукачівської єпархії у XVIII ст. Катехизми використовували для поширення головних «правд віри» у конфесійну добу в Європі. У книжковій культурі Мукачівської єпархії XVIII ст. відомо кілька катехитичних видань. Головними серед них станом на першу половину XVIII ст. були катехизми Йосифа де Камеліса та Георгія Геннадія Бізанція. Окрім цих катехизмів візитаційні дані згадують також катехизм Ласла Барані. Кожне із видань відображає певну модель конфесійного дисциплінування та є елементом ширшої програми формування конфесійної ідентичності з боку вищої ієрархії. Попередні дослідження з історії Мукачівської єпархії не звертали увагу на важливість катехизмів для конфесійних спільнот. Дослідники досить мало уваги звертали на поширення катехизмів, хоча існують праці, де проаналізовано зміст та джерела до їх текстів. Ґрунтовні дослідження присвячені катехизмам Йосифа де Камеліса та Ласла Барані. Натомість катехизм Георгія Геннадія Бізанція є до тепер майже проігнорований в історіографії. Щоб охарактеризувати поширення катехизмів на теренах Мукачівської єпархії, проаналізовано візитаційні протоколи, деякі актові та епістолярні джерела. Особливу увагу зосереджено на визначенні записів у візитаційних протоколах. Записи «casus», «casisticum», «liber casisticum» та їм подібні, що у великій кількості збережені у візитаційних протоколах, ілюструють спосіб записування народної назви «казуси» щодо катехизму Льва Кишки та Георгія Геннадія Бізанція, які побутували по обидва боки Карпат. У ході дослідження вдалося опрацювати збережені примірники катехизмів Бізанція та де Камеліса. Коротко описано основні змістові особливості кожного катехизму. У статті вперше показано розповсюдження на парафіях катехизму Георгія Геннадія Бізанція. Завдяки поширенню цього видання можемо стверджувати обов'язковість прийняття постанов Замойського собору на теренах мукачівської єпархії.

Ключові слова: Мукачівська єпархія, культурна історія, катехизми, книжкова культура, парафії, візитації.

Постановка проблеми. Катехизми були широко розповсюдженим явищем конфесійної доби, де в одному невеличкому виданні викладено основні «правди віри», яких мав дотримуватися християнин. Водночас ці видання ілюструють певну модель соціального дисциплінування спільноти та формування конфесійної ідентичності [Stăciun, Ghitta, Mirdock, 2002, р. 28–29]. Іншими словами, той хто добре знає катехизм чітко знає особливості віровчення своєї конфесії, а отже може себе відрізнити від іншого. Підкреслюю, що побутування катехизмів є одним, хоч і дуже важливим, але компонентом широкого явища конфесіоналізації. За класичною моделлю, конфесіоналізація – це процес зміни відносин держави та релігійної спільноти, що у підсумку фундаментально змінив механізм суспільних відносин, зберігаючи релігійний мир та формуючи новий політичний лад. У класичній схемі Вольфганга Райнхарда конфесіоналізація складається із семи компонентів: виведення «чистої доктрини» (сповідання віри); засвідчення прийняття цієї доктрини через публічні присяги, до прикладу, духовенства, вчителів, богословів; пропаганда та цензура (видання катехизмів, укладення проповідей та полемічної літератури); інтеріоризація нових норм через освіту (заснування шкіл чи університетів); дисциплінування населення через візитації, коли було можливо перевірити дотримання

норм віровчення; чітке регламентування обрядів та письмова фіксація їх дотримання (наприклад ведення метрик); регулювання вживання мови, зокрема у виборі імен новонародженим [Lotz-Neumann, 2013, р. 35–36]. Звісно, що ця класична схема не буде повністю реалізована у просторі Центрально-Східної Європи та конкретно у спільнотах християн східного обряду. Тим не менше, концепт конфесіоналізації є помітним як теоретична модель для інтерпретації певних локальних явищ у ширшому європейському контексті. В даному випадку варто звернути увагу на культурно-релігійну модель Ігоря Сkochиляса *Slavia Unita*. Латинські «інновації» у богослов'ї, управлінні, релігійних практиках та деяких елементах Літургії не завадили збереженню церковнослов'янської мови як сакральної та східного обряду, як зовнішніх елементів маніфестації своєї конфесійної та культурної інакшості. Нова унійна релігійно-культурна модель зберігала баланс між слов'яно-візантійською спадщиною та католицьким «осучасненням» [Skochylas, 2009, р. 243–254; Сkochиляс, 2010, с. 300–341, 686–687]. У рамках такої моделі принаймні два із трьох розглянутих нижче катехизмів є показовими для формування унійної ідентичності.

Метою статті є описати катехизми, які розповсюджувалися на парафіях Мукачівської єпархії у XVIII ст. **Цілі статті.** Оскільки катехизація є певною

формою релігійної освіти, коротко схарактеризую освітню мережу Мукачівської єпархії у XVIII ст. За хронологічним порядком опишу катехизми: мукачівського єпископа Йосифа де Камеліса (1641 – 1706), «Катехисисъ дльа науки Оугрорвскимъ людемъ»; альбаульського єзуїта Ласла Барані (1657 – 1719), «Пънь првнчилор» («Хліб немовлят»); та мукачівського владики Георгія Геннадія Бізанція (1656 – 1733), «Краткоє припадковъ моралныхъ, или нравныхъ собраніе». Окремо, проілюструю розповсюдження цих книг на парафіях Мукачівської єпархії у середині XVIII ст.

Огляд літератури. Катехизм Йосифа де Камеліса було видано та прокоментовано у виданні під редакцією Еви Мирзи [Mârza, 2002]. У своїй невеличкій монографії Овідіу Гітта аналізує зміст катехизму Ласла Барані [Ghitta, 2015]. Ґрунтовне дослідження католицьких, протестантських, православних та унійних катехизмів зробила Маргарита Корзо [Корзо, 2007], до того ж її перу належить аналіз катехизму Льва Кишки, із якого було передруковано катехизм Георгія Геннадія Бізанція [Корзо, 2020, с. 53–67]. Факт передруку цього катехизму з'ясував Володимир Мороз [Мороз, 2024 (у друці)]. **Джерела.** У протоколах генеральної канонічної візитації Мукачівської єпархії 1750 – 1752 рр. вдалося зафіксувати чимало записів про катехизми [Véghseő, 2015]. Разом із деякими актовими документами (листи, що стосуються процесу підготовки катехизму де Камеліса [Hodinka, 1911, old. 363–364, 370]; постанови Замойського собору [Тупиця, 2024 (у друці)], та «Статути» єпископа Мануїла Ольшавського [Zubko, Žeňuch, 2019, s. 84–100]) та стародруків, які вдалося опрацювати *de visu* [ЛЛНБ І СТ 3944; НБ УжНУ №23; НМЛ сдк-1259], спробую описати які саме катехизми та підрахувати скільки їх побутувало на парафіях.

Виклад основного матеріалу. Період європейської реформації та конфесійна добра XVI ст. співпали з османським завоюванням Угорщини. Внаслідок завоювання, королівство було розділено на три частини аж до початку XVIII ст. Північно-західні території сформували Королівську Угорщину, оскільки частина нобілітету визнала католиків Габсбургів за своїх монархів. За підтримки Османів на східних теренах було засновано Трансільванське князівство, яке на протигагу Габсбургам перейняло ідеї протестантських конфесій [Контлер, 2002, с. 176–189]. Центральні та південні терени колишнього королівства потрапили під пряме управління Османської імперії та були найбільш спустошені, оскільки майже ціле XVI ст. тут був головний театр воєнних дій [Варга, 2016, с. 6–8]. На всіх цих теренах відбувалося чимало конверсій на протестантські деномінації у XVI ст., а від початку XVII ст. поступового повернення вірників до католицької конфесії. Важко сказати чи вірники Мукачівської єпархії слов'яно-візантійського обряду активно переймали ідеї протестантизму в XVI та XVII ст., які поширювалися угорськими землями після завоювання турками та поділів. За винятком побіжних згадок рубежу XVII – XVIII ст., джерельного матеріалу для якихось ширших висновків бракує [Baran, 1962, р. 25–30; Петровъ, 1923]. Натомість протягом майже цілого

XVII ст. тут поширювалися унійні ідеї під впливом Київської унійної митрополії [Мороз, 2018, с. 227–237; Мороз, 2019, с. 78–87; Мороз, 2020, с. 11–18; Пекар, 1967, с. 32–40]. Право патронату над місцевими релігійними громадами дуже часто впливало на функціонування конфесійних спільнот конкретного земського пана, проте ефективно поширення ключових ідей [Crăciun, Ghitta, Murdock, 2002, р. 4] також було важливим у процесі конфесійних конверсій, а у випадку Мукачівської єпархії – переходу на унію. З кінця XVII ст. давні привілеї у поєднанні із релігійною толерантністю та співпрацею із королівською владою, давали змогу єрархам Мукачівської єпархії брати участь у цій конфесійній конкуренції, залучаючи все більше громад до спільноти руської унійної церкви. Унійні процеси супроводжувалися прагненням Егерської латинської дієцезії підпорядкувати собі Мукачівську єпархію та перевести її на латинський обряд. Врешті, скориставшись нагодою гострого конфлікту між претендентами на уряди мукачівського єпископа та настоятеля Мукачівського монастиря, Егерська латинська дієцезія змогла підпорядкувати собі єпархію у 1716 р. З цього часу егерські єпископи визнавали її лише областю чи вікаріатом своєї дієцезії. Самі ж мукачівські єпископи відтоді старалися зберегти свою автономію та обряд. Незалежність від Егерської латинської дієцезії Мукачівська єпархія здобула 1771 р., коли її було формально засновано буллою папи римського Климента XIV «*Eximia regalium principum*» [див. Пекар, 1967, с. 45–71]. Хоча слід звернути увагу, що єпархія бере свої початки ще з часів Середньовіччя, а канонічне її заснування слід трактувати як формальність продиктовану бюрократизацією західної Церкви, коли факт існування інституції вимагав письмового підтвердження. Це явище стосується також труднощі у чіткій фіксації адміністративної структури Мукачівської єпархії, в тому числі парафіяльної та деканальної мережі.

Освітня мережа Мукачівської єпархії у XVIII ст.

Відповідно до постанов Тридентського собору (1545 – 1563) кожна єпархія мала мати свою семінарію [Canones et decreta, 1827, р. 189]. На теренах Мукачівської єпархії реєпція тридентських реформ відбулася у вигляді впровадження постанов Замойського собору 1720 р. [Годинка, 1944, с. 91–94, Тупиця, 2024 (у друці)] Окремої семінарії, про яку клопотали єпископи починаючи із Йосифа де Камеліса не були повною мірою задоволені протягом близько ста років [Hodinka, 1911, р. 363]. В очах Егерської латинської дієцезії Мукачівська єпархія не була незалежною адміністративною одиницею, тож центральною семінарією для неї мала бути Егерська латинська семінарія. Деяку грошову фундацію на покриття навчальних витрат у єзуїтському колегіумі Трнави виділив Леопольд Коллонич 1703 р., згодом, 1754 р., було виділено кошти на утримання шести студентів східного обряду в Егерській латинській семінарії [Гаджега, 1928, с. 12–14]. У 1744 р. в Мукачеві було засновано школу, де був «клас» морального богослов'я («*Scholae Theologiae moralis Munkacsiensis*» [див. Лучкай, 1992, с. 145–152; Лучкай, 2003, с. 287–296], «*Scholae Munkacsiensis*» «Оучилище Мукачовское» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1. спр. 2499, арк. 1,

2)] – перший відомий навчальний заклад досліджуваного владицтва для підготовки власне унійного духовенства. Освіта парафіян була покладена на плечі духовенства, яке саме, здебільшого було спадковим та рідко отримувало освіту вищу за мінімальні компетенції у письмі та читанні [Петровъ, 1906, 12; Lasko, 1959, p. 83]. Зважаючи на обширну територію єпархії, яка протягом кінця XVII та середини XVIII ст. налічувала від 400 до більш ніж 800 парафій у тринадцяти комітатах [Лучкай, 1991, с. 115–116; Лучкай, 2003, с. 116, Hodinka, 1911, old. 363; Lasko, 1959, p. 78; Véghseő, 2015, old. 689, 700], жоден зі згаданих закладів не був спроможний якісно вишколити необхідну кількість священників. Відповідно до особливостей віровчення певної конфесії, віряни мали б, принаймні на базовому рівні, розуміти значення Господньої молитви, Декалогу, Символу віри, Богородице Діво, радуйся, церковних таїнств, смертних гріхів, основних християнських чеснот. І про це усе можна було дізнатися з катехизмів [Корзо, 2007, с. 13].

Катехизм Йосифа де Камеліса. Пастирську діяльність Йосифа де Камеліса варто розглядати в контексті церковного урядування угорського примаса кардинала Леопольда Коллонича (1631–1707). Коллонич був послідовним союзником Габсбургів та ревним католиком, який провадив реформи для укріплення католицизму в Угорському королівстві. Серед іншого, програма Коллонича передбачала конверсію на католицизм «греків» Угорщини. До числа методів входило книгодрукування як найшвидший спосіб поширення слова серед вірних. Саме завдяки його зусиллям побачили світ кілька видань катехизмів: для латинників на латині, угорській та словацькій, а для унійних парафій – руською та волоською мовами.

5 листопада 1689 р. папа римський Олександр VIII призначив Йосифа де Камеліса «апостольським вікарієм для “греків” Мукачівської єпархії та долучених до неї терен Угорщини» («pro Graecis in Dioecesi Munkacsiana, aliisque locis acquisitis in Hungaria commorantibus Vicarium Apostolicum») [Welykuj, 1954, p. 658]. Після ознайомлення зі станом справ у Мукачівській єпархії він зіткнувся із проблемою неосвіченості як вірян, так і духовенства. Вже 1693 р. в листі до Леопольда Коллонича де Камеліс писав, що на унію перейшло майже чотириста парафій на північ від Дунаю, та про гостру необхідність підвищення рівня їх освіченості. Вирішити це питання він планував через заснування окремої семінарії, проте через фінансові обмеження це не вдалося зробити. Натомість владики де Камеліс уклав катехизм для католиків східного обряду Угорського королівства в складі монархії Габсбургів [Hodinka, 1911, old. 363–364].

Оскільки де Камеліс не володів руською мовою, тому він уклав книгу латиною. В 1693 р. єпископ отримав лист від Конгрегації поширення віри про схвалення його роботи над катехизмом та подальшого перекладу на руську мову [Hodinka, 1911, old. 370]. Хоч першопочатково катехизм де Камеліса був призначений саме для русинів, про що говориться у заголовку та деяких інших місцях [Див.: ЛННБ, I СТ

3944, с. oa (71), тна (351)], перше видання побачило світ у 1696 р. волоською мовою кириличним шрифтом. Вдруге воно вийшло з друку 1698 р. руською мовою, згодом 1709 р., ще раз, – волоською, але уже латинським шрифтом, а 1726 р. його знову надрукували волоською мовою кириличним шрифтом [Ghitta, 2002, p. 153–157]. Окремо для трансильванських волохів, з доручення Коллонича, було видано катехизм «Пънѣ прѣнчилор», який уклав єзуїт Ласло Барані [Ghitta, 2015, p. 45]. Кількаразове видання катехизму де Камеліса волоською мовою можна пояснити, поперше, якістю його змісту, в порівнянні з катехизмом Барані (про змістові особливості див. нижче), та, подруге, зусиллями на переведення православних волохів на унію, що якраз інтенсифікувалися наприкінці XVII ст.

Повністю титул катехизму руською мовою звучав як: «Катехисисъ для наоуки Оугроуорвскимъ людемъ зложенный ѿ превелебнѣйш[аго] г[оспо]д[и]на Іо[анна] Іосифа Декамелис[ъ] Хіо[скаго?] Єп[иско]па Себаст[ійскаго] Мовкачо[вскаго] и проч[ихъ]» (Трнава, 1698). Видання побудовано у форматі запитань і відповідей з долученням «голосу священника» – рубрики, в якій роз'яснюється певне питання із посиланнями на Святе Письмо, святоотцівські та посттридентські богословські твори, для більшої переконливості. «Простою мовою» латинський текст переклав Іван Корницький, монах із Руського воєводства Речі Посполитої [Magocsi, Strumins'kuj, 1977, p. 300–309; ЛННБ, I СТ-3944, третій нумерований аркуш після тж]. Структурно текст містить вступ, п'ять глав та слово від перекладача. Вступна частина під назвою «Що мають чынити Духовній подаючы тую Наоуку» подає, напевно, найранішу ілюстрацію процесу навчання катехизму на парафіях Мукачівської єпархії.

Єпископ повчає: «...кождой Недѣлѣ по Литургіи Б[о]жественной, нехай запрошаєть кождій д[у]ховній людій до Ц[е]ркве, абы перед Вечернею, албо по Вечерни сходилися слухати Науки Хр[и]стіянскої въкупѣ зъ дѣтми своими, и слугами. Ажебы неприялася яка соблазнь, едной Недѣлѣ запрошати людій мужескаго полу, а другої Недѣлѣ женскаго, албо еслися посходять обоєго полу едногожь дня всобливе нехай стоять въ Ц[е]ркви» [ЛННБ, I СТ 3944, с. i (10)]. Навчання Господньої молитви, Богородице Діво, радуйся та Символу віри мало відбуватися під час таких зібрань усно. Священник зобов'язувався промовляти слова молитов, а паства – повторяти за ним, допоки не вивчить напам'ять. Далі, письменні юнаки читали вибрані молитви по черзі, до того, поки їх теж не вивчили напам'ять. Звісно заучування відбувалося упродовж декількох занять. Невідомо, чи такі практики справді відбувалися через низку причин, проте цей епізод з історії Мукачівської єпархії цілком надається для трактування у категоріях дисциплінування вірників.

Далі за змістом ідуть роз'яснення Апостольського Сповідання віри (1 глава), Господньої Молитви (2 глава), Декалогу (3 глава) та Семи церковних таїнств (4 глава), що розділені на сім рубрик. П'ята глава містить відповіді на різні питання, пов'язані з веденням християнського життя, зокрема чесноти,

гріхи, блаженства, Дари Святого Духа. Також тут включено питання про чистилище, рай, пекло, останній суд тощо. Цей розділ містить пояснення різниці в обрядах та календарях. Насамкінець додано рішення Семи Вселенських та Флорентійського соборів. Характерно, що в Ісповіданні віри вставлено формулу «і Сина», а в тлумаченні цей момент пояснено відповідно до католицького трактування [Mârza, 2002, р. 48–49]. Слід зауважити, що це трактування загалом відповідає рішенням Флорентійського собору, які давали можливість проголошувати і «від Сина» і «через Сина» [Гілл, 2016, с. xii, 410, 412–413].

Як виглядає зі змісту цього видання, воно було збудовано дотримуючись постанов Тридентського собору. Єпископ чітко констатує, що унія не передбачає зміну чи перехід на інший обряд. За переконанням де Камеліса, саме католицька доктрина є істинним християнським вченням. Хоча об'єднані русини для нього – це автономна спільнота – «наша» східна/грецька Церква [ЛННБ, І СТ 3944, с. тф (329); Ghitta, 2002, р. 159–166; Mârza, 2002, р. 16–36]. Катехизм де Камеліса не розглядає «східних схизматиків», як еретиків на противагу від протестантів, які повністю відкинули вчення Церкви. Тим не менше, у катехизмі є натяк на можливість спасіння для еретиків, які були охрещені та мали хрещених батьків католиків. Він окреслював окрему власне унійну модель ідентичності, яка виглядає подібно до *Slavia Unita*, котра також підкреслює культурну автономію східного обряду в складі Католицької церкви [Skochulyas, 2009, р. 243–254]. Більш чітко про різні аспекти віровчення, ідентичності та церковної традиції мають дати подальші дослідження змісту різних видань катехизму Йосифа де Камеліса та їх зіставлення з іншими катехизмами, що побутували на парафіях та у монастирях Мукачівської єпархії.

Катехизм Ласла Барані. Катехизм Ласла Барані було укладено в контексті подій пов'язаних із переходом волохів на унію з Римською Церквою. Ці події були проведені під сильним впливом єзуїтів та загалом примаса Леопольда Коллонича. Для закріплення унії на парафіяльному рівні було відразу прийнято рішення надрукувати катехизм народною мовою та поширити його. Головним у цьому катехизмі є впровадження у парафіяльні практики реформ Тридентського собору [Ghitta, 2002, р. 156–160].

Перед окремим виданням катехизму було видано букварний катехизм «Б8ковнь» 1699 р. в Альбі Юлії. У структурі його тексту на початку йшла катехизмова частина, що включала атаназіанський Символ віри (без *filioque*), а загалом він мав виразні «східні» риси, що відповідало тексту декларації унії митрополита Альби Юлії Атанасія Ангела у жовтні 1698 р. Після урочистого прийняття унії у Відні 1701 р. із декларації зникли «східні» доктринальні елементи, які тепер слід було видалити й із повсякденних практик та освіти парафіян. Такі процеси стимулював примас Леопольд Коллонич, з ініціативи якого порадником із реформ та наглядачем за належним дотриманням католицького віровчення при митрополиті Альба Юлії було призначено єзуїтського богослова Ласла Барані [Ghitta, 2015, р. 16–32]. Уже 1703 р. в Альбі Юлії вийшов

друком катехизм «Пънѣ прѣвчилор». Книга була написана угорською та перекладена на волоську мову Думою Янашу (Duma Ianășu) із Беребанцу (Bărbant), що межує з Альбою Юлією [Ghitta, 2015, р. 50–51].

За оцінкою Овідіу Гіти, у питаннях віровчення та обряду Барані спирався на якість із видань катехизму Петра Канізія [Ghitta, 2015, р. 79–82]. Катехизм збудовано у формі запитань та відповідей, де текст максимально скорочувався для розуміння, із мінімальною втратою сутності доктрини. Він не містить значних риторичних конструкцій, проте має чітку антипротестантську спрямованість. Барані повністю ігнорує волоську традицію, а головним і зразковим для нього є латинський обряд. Наведу лише один найбільш показовий момент, що ілюструє цю ситуацію. Барані повчає, що Святі Дари можна приймати лише в одному вигляді, а саме – у вигляді гостії [Ghitta, 2015, р. 105–112]. Тож цей катехизм ілюструє дещо іншу модель соціального дисциплінування, де вірники східного обряду мали зазнати значної латинізації у своїх релігійних практиках.

Катехизм Георгія Геннадія Бізанція. Видання катехизму мукачівського владики Георгія Геннадія Бізанція (1656–1733) також постало у душі Тридентського собору, постанови якого було адаптованого до східного обряду на Замойському соборі Руської Унійної Церкви 1720 р. [Докладніше щодо діянь та постанов див.: Паранько, Скочиляс, Іг. та Скочиляс, Ір. (ред.), 2021]. У Мукачівській єпархії постанови Замойського собору впроваджувалися після прийняття їх на ряді місцевих соборчиків 1726–1727 рр. 1727 р. у Трнаві для вірників Мукачівського владицтва видали катехизм за супрасльським виданням «казусів» Лева Кишки 1722 р. Відповідно до ситуації, коли єпархія була *de facto* вікаріатом Егерської латинської дієцезії, єпископ Георгій Геннадій Бізанцій намагався діяти таким чином, щоб не справити враження перебування під впливом Київської унійної митрополії [Мороз, 2024 (У друці)].

До тепер триває дискусія щодо обов'язковості прийняття постанов Замойського собору на теренах Мукачівської єпархії. У недавніх публікаціях о. Ондраш Добош висловив заперечення обов'язковості [Добош, 2021, с. 257–263; Dobos, 2021, s. 58–72; Ibid. 2024 (у друці)], яку ще у 1960 р. запропонував о. Олександр Баран [Baran, 1960, р. 105–111]. Введення до наукового обігу нових джерел дає змогу ствердити, що постанови Замойського собору стали нормативними для Мукачівської єпархії, хоч у дещо модифікованому вигляді ніж на теренах Київської унійної митрополії. Одним із доказів такого впровадження замойських реформ виступає власне катехизм Бізанція. У книгосховищах наукових установ вдалося ідентифікувати два примірники цієї книги. Повне видання зберігається у Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького під сигнатурою «сдк-1259» [НМЛ, сдк-1259]. Дефектний примірник під інвентарним номером «23» належить збірці Наукової бібліотеки Ужгородського національного університету [НБ УжНУ, інв. № 23]. Без сумніву, подальші пошуки дозволять виявити більшу кількість цих видань.

Якщо катехизм Льва Кишки є результатом адаптації тридентської моделі дисциплінування та

евангелізації мирян для Київської унійної митрополії, то катехизм Бізанція є перейняттям цієї моделі на теренах Мукачівської єпархії. Особливістю видання Бізанція став його дещо змінений зміст у порівнянні із

виданням Льва Кишки. Титульний аркуш було оформлено зміненою назвою, хоча схожість із першоджерелом є очевидна:

Катехизм Льва Кишки (Супрасль, 1722)	Катехизм Георгія Геннадія Бізанція (Трнава, 1727)
«Собраніе припадковъ краткое, и Духовнымъ особомъ потребное. Имущее в себѣ Науку о Сакраментяхъ, о десяти Божіихъ Приказаняхъ, о Приказаняхъ Церковныхъ, и о Науцѣ Христіанской, съ Выкладомъ Символа, или Исповѣданія Вѣры Православныя Каѳолическія, съ выкладомъ Молитвы Отче нашъ и Богородице Дѣво. Такожде Науку, како подобаєтъ наставляти малыхъ или невѣжовъ, въ Вѣры Православной, содержащее»	«Краткое припадковъ моральныхъ, или нравныхъ собраніе д[и]ховнымъ особамъ потребное. Имѹщее въ себѣ науку ѿ Сакраментяхъ, ѿ Десяти Б[о]жійхъ Приказаньх[ъ], ѿ Приказаньх[ъ] Ц[е]рковных[ъ], и ѿ Навѣи Хр[и]стіанской, съ Выкладомъ Символа, или Исповиданія Вѣры Православныя Каѳолическія, съ Выкладомъ М[о]л[и]твы: О[т]че н[а]шъ: и Б[о]городице Д[ѣ]во радуйся. Такожде: и Науку, съ краткымъ, и приправнымъ Пособіемъ: како подобаєтъ Юноша, или Невиньтковъ, въ Вѣри Православной наставляти, содержащее»

Поруч із цією назвою, із трнавського видання вилучили текст про рішення Замойського собору щодо катехизації та використання в ній цього катехизму як апробованого на вищому рівні збірника найголовніших «правд віри» Руської Унійної Церкви. Наприкінці книги було додано *index rerum* та перелік друкарських помилок. У всьому іншому різниця дуже незначна. До прикладу, географічні та політичні особливості «цільової аудиторії» цього видання залишилися у початковому вигляді. Найбільш це помітно на вживаннях назв Литви та Корони Польської. Зокрема у пункті про підпорядкування ігуменів монастирів: «Въ Край Литовскомъ, ѿ на некоторыхъ мѣсцахъ Коронныхъ...» [НМЛ, сдк-1259, с. си (208)].

Цей катехизм подає інформацію в формі питань та відповідей, а також містить інформацію щодо ширшого кола богословських та душпастирських сюжетів. Власне катехизмом є друга, коротша, частина цього видання «О науцѣ Христіанской». Порівняльний аналіз змісту катехизмів Бізанція та Кишки слід провести у майбутньому. Детальніший аналіз тексту «Замойського катехизму» здійснила Маргарита Корзо [Корзо, 2020, с. 53–67; Ї ж, 2007, с. 433–448]. Тут тільки зверну увагу на те, що деякі особливості змісту катехизму Бізанція не відповідають постановам «Статутів» Ольшавського, при тому, що останній у «Статутах» багаторазово покликається на катехизм (див. нижче).

Поширення катехизмів на парафіях Мукачівської єпархії у середині XVIII ст.

Вище описані катехизми є єдиними, що у першій половині та середині XVIII ст. побутували на парафіях Мукачівської єпархії, які вдалося зафіксувати у джерелах. Монастирські та приватні монаші та священничі книгозбірні цього ж часу мали дещо ширший репертуар катехитичних видань, проте тут їх описувати не буду. Катехизм де Камеліса чітко ідентифікувати за візитаційними протоколами поки не вдалося, проте його кількаразове перевидання мене нашоухе на думку, що воно не могло не бути поширеним на парафії. Зрештою, катехизми належать до видань, що найшвидше нищилися внаслідок їх частого вжитку.

У селі Шандорфолво (нині Шандра (Şandra), Румунія) [Véghseő, 2015, old. 352] про катехизм записано «Catechism[us]». Цей запис може позначати видання катехизму єпископа Йосифа де Камеліса. Власне його катехизм починався зі слова «Катехисисъ», що вписується у традицію називання скорочених барокових назв, а не вказівка на жанр видання. З одного боку це є слабкий аргумент, проте з іншого дивно, що не зустрічаємо жодної чіткої згадки про кількаразово виданий катехизм. Можливо, подальші пошуки дадуть змогу з'ясувати чи цей катехизм виводився з ужитку певними єпископськими розпорядженнями. Слово «Catechismus» на позначення катехизму зустрічаємо у всій візитації лише двічі. Друге вживання цього слова позначає відсутність катехитичного видання у селі Ремете-мезов (зараз Помі (Pomi), Румунія) [Véghseő, 2015, old. 364]. До того ж в назвах інших катехизмів не фігурує «катехизм» як головне означувальне слово.

Найімовірніше, видання катехизму Барані було присутне на двох парафіях. Візитатори зафіксували одне видання катехизму Ласла Барані селі Бьод (Böd, нині Тісовошварі (Tiszavasvári), Угорщина) комітату Саболч [Véghseő, 2015, old. 304], а інше у селі Оласі (нині Олосліско (Olaszliszka), Угорщина) [Гаджега, 1935, с. 105; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1199, арк. 18]. Обидва видання візитатори зафіксували як «Вагану», а поруч із ними на парафії були присутні видання Біблій та деяких інших творів угорською та латинською мовами.

У звіті візитації за 1751 р. єпископ Михайло Мануїл Ольшавський констатує поганий стан справ з освітою на парафіях, оскільки вони здебільшого не мають засобів, щоб утримувати не те що вчителя, але і церковних урядників: дяка та паламаря. З цієї ж причини, правда, лише частково, народ неосвічений у богословських питаннях. Єпископ підкреслює, що ці знання є поміж іншими у «книжечці із моралі, надрукованої на розмовній мові» («in Libello morali lingua vernacula impresso») [Véghseő, 2015, old. 530]. Ще 16 березня 1731 р. єпископ Георгій Геннадій Бізанцій згадує про «Катех[из]мъ новоизданный, и вам[ъ] надан[ный]» в універсалі про ювілейний рік [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 471, арк. 1]. Скерування

єпископа «Зри листъ рлѣ [136] в Сакраментѣ покѣты, даже до листу рмв [142]...» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 471, арк. 1], дійсно співпадає із розділом про покуту у катехизмі Бізанція [НМЛ, сдк-1259, рлѣ(136)–рмв(142)] В іншому випадку, катехизм часто згадується у так званих «Статутах» Михайла Ольшавського [Zubko, Žeňuch, 2019, s. 88, 89, 92, 95], які є дещо коригованим списком одного зі львівських видань «Уставів с. собору Замойського» 1744 р. [Паранько, Сkochиляс, Іг. та Сkochиляс, Ір., 2021, с. 539–582].

Укладачі друкованого тексту візитації Мануїла Ольшавського 1750–1752 рр. зробили спробу розкрити записи у протоколах, що стосуються книг. Таким чином вони уклали перелік із 75 назв книжкових пам'яток [Véghseő, 2015, old. 31–36], згадки або назви яких хоч раз зустрічалися на парафіях. Проте, що дуже важливо, вони оминули доволі часто згадувані та, як на мій погляд, чітко прописані у своїх варіаціях, згадки про катехизми. У протоколах візитацій зустрічаємо кілька варіантів назв катехитичних видань. Більшість друкованих видань досліджуваного періоду слідували бароковій традиції іменування довгими назвами. Тому в різноманітних реєстрах, інвентарях та візитаціях ці назви пристосовували для зручності вжитку через скорочення. До прикладу катехизм Льва Кишки набув народної назви «Казуси», а за ним, як побачимо нижче, і катехизм Георгія Геннадія Бізанція. Записи «casus», «moralem casist[i]cu[m] libru[m]», «casus catechesium», «moralem», «Medullam Casuum», «Catechesim», «Libellum Casisticum» мали б свідчити про наявність кількох варіантів означення катехитичних видань у тексті візитації.

Редактори візитації пояснили варіант «Medullam Casuum» як популярне у Європі видання Германа Бусембаума «Medulla theologiae moralis, facili ac perspicua methodo resolvens. Casus conscientiae, ex variis probatisque authoribus concinnata». Така інтерпретація виглядає доволі раціонально. Та, можливо, цей запис може бути перекладом перших слів назви «казусів» – «Собраніє припадков». На цей аргумент приводить також і записи скорочених назв твору Бусембаума, що дійшли до нас із терен Мукачівської єпархії. З 1780–1781 рр. записи для Малоберезнянського монастиря виглядають так: «Medula T[heo]l[og]ia moralis p[at]ri Herman Vuzembaum». Такі ж записи трапляються і в книгозбірнях Крехівського за 1739 р. [Альмес, 2021, с. 328] та 1773 р. [Альмес, 2021, с. 501], Львівського Святоюрського за 1772 р. [Альмес, 2021, с. 474] василіянських монастирів Львівської єпархії. В цих випадках бачимо, що практика скороченого запису полягала у записі двох перших слів «Medulla

theologiae», тож під записом «Medulla Casuum» можемо розуміти саме катехизм Бізанція. Про практику прямих перекладів назви твору говорить сама ж візитація, яка подає перекладені назви «Ключа розуміння» Йоаникія Гаятовського – «Clavis» [Див., наприклад: Véghseő, 2015, old. 74, 86, 140] чи «Вінець Христов» Антонія Раливировського – «Stertum» [Див., наприклад: Véghseő, 2015, old. 40, 140, 329]. Згадок про запис у протоколі «Medulla Casuum» є лише два, і вони могли б бути не такими важливими для загальної картини. Проте, обидва ці записи зроблено у протоколі візитації комітату Саболч, що одночасно показують лише два випадки побутування цих видань у тому комітаті.

Досліджуючи текст візитації, та враховуючи контекст побутування книги з народною назвою «Казуси», виникає думка, що записи «casus», «moralem casist[i]cu[m] libru[m]», «casus catechesium», «moralem», «Medullam Casuum», «Libellum Casisticum» походять від перекладу слов'янської назви «Казусів». Якщо спробувати перекласти назву «Краткое припадковъ моральныхъ, или нравныхъ собраніе...» може вийти щось на кшталт «Medulla casuum moralis». Звідси, навіть одинока згадка у візитації слова «moralem» поміж проповідницькими книгами може вказувати на «Казуси». У випадку «casus catechesium» варто також розуміти скорочену назву саме «Казусів» Бізанція, оскільки другу частину розлогої барокової назви одним словом можна описати саме як катехизм. Промовистим є і «Libellum Casisticum», який однозначно вказує на «Казуси» Бізанція, оскільки це було малоформатне видання *in octavo*, що дало змогу укладачеві записати його саме як «книжечку», між масивними богослужбовими та проповідницькими друками.

Доволі непропорційна густина поширення катехизму Бізанція, проілюстрована у Таблиці 1., де найвищий відсоток поширення катехизму припадає на комітати Земплин та Шарош. Непропорційність, все ж, не буде означати його неприйняття на парафіях в інших комітатах. Яскравим свідченням цього буде лист марамороського архидиякона Івана Теодоровича. Пишучи до протоігумена василіянських монастирів Гедеона Пазина, 22 жовтня 1749 р., Іван Теодорович цікавиться ціною «Катахизи либо Казѣси которихъ[ъ] вѣд[ъ] давнѣ вжидаю» [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 319, арк. 39]. Це свідчить про тривалість процесу впровадження цього катехизму в середовище парафій. Іншим доказом тривалості цього процесу буде також неодноразове посилання на «казуш» у «Статуті» Мануїла Ольшавського 1752 р. [Zubko, Žeňuch, 2019, s. 88, 89, 92, 95], про яке ішлося вище.

Таблиця 1. Кількість «Казусів» на парафіях Мукачівської єпархії за візитацією 1750-1752 рр.

Комітат	Катехизм/парафії	відсоток
Земплин	97/186	52
Шарош	47/105	45
Абов	5/30	17
Боршод	2/9	22

Саболч	2/35	6
Сукмар	2/104	2
Берег	1/125	0,8
Мараморош	0/129	0
Угоча	0/47	0
Унг	0/86	0
Всього	156/856	18

Джерело: [Véghseő, 2015, old. 39-737; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1199, арк. 1–18].

Запис «casistic[um] praet[e]r part[ium] Polonicu[m]» [Véghseő, 2015, old. 115] («казуїстика, окрім польської частини») наводить на думку про побутування унівських «Казусів» Льва Кишки виданих 1732 р. за наказом київського унійного митрополита Атанасія Шептицького, де польськомовна частина була опущена. Перевидання саме 1732 р. може бути згадане під поданим описом, оскільки воно не містило польськомовної версії катехитичної частини, а інші перевидання мали змінені назви: «Богословія нравоучительна» (Почаїв, 1751), «Поученіє во святих тайнах» (Унів, 1745). Польськомовна версія тексту була долучена до катехизму Льва Кишки 1722 р., до власне катехитичної частини книги [Корзо, 2007, с. 438]. «Казуси» Бізанція також не містили польськомовного тексту, проте, очевидно, візитатор мав розуміти, що перед ним було не трнавське видання 1727 р. Принаймні один прецедент побутування унівських «Казусів» 1745 р. зафіксував Іван Панькевич. У власницькому записі цього кодексу зазначено, що його купив торіський дяк Михайло Станчак від якубянського дяка Яна у 1778 р. [Панькевич, 1970, с. 111], отже ця книга встигла побувати як мінімум на двох парафіях Мукачівської єпархії. Проте, слід мати на увазі, що парафія Якубяни до кінця 1780-х належала до юрисдикції Перемиської єпархії [Детальніше див.: Gil, 2022, с. 167–188; Лучкай, 2004, с. 131–147], де постанови Замойського собору впроваджували одразу після собору. Тим не менше, ці поодинокі згадки вказують про чітке розуміння візитаторів як змісту цих катехизмів, так і історії їх

видання.

Висновки. Катехизм є «посібником» із віровчення, де викладені головні «правди віри». Катехизми слід розглядати у контексті дисциплінування спільноти, на основі освітніх практик із виразним конфесійним забарвленням. Можливість отримати якісну священничу освіту в Мукачівській єпархії не могла забезпечити потреб єпархії. Проте разом із традицією конфесійної толерантності в Угорському королівстві конфесійна конкуренція вимагала якісного поширення ідей цієї конфесії. На теренах єпархії вдалося зафіксувати три видання катехизмів для католиків східного обряду. Перший – Катехизм Йосифа де Камеліса був кілька разів перевиданий різними мовами, проте до моменту візитації його майже не вдалося знайти на парафіях. Другий – Катехизм Ласла Барані був підготовлений та спрямований для об'єднаних із Римською Церквою румунів, але був за своєю суттю «латинським» катехизмом. Найбільш показовим та найбільш розповсюдженим став катехизм Георгія Геннадія Бізанція, який був передруком супрасльського видання катехизму Льва Кишки. Заходи із передруку та поширення катехизму Бізанція є компонентом ширшої програми реценції постанов Замойського собору на теренах Мукачівської єпархії. Для розуміння програми конфесійного дисциплінування вірників Мукачівської єпархії XVIII ст., у подальшому слід докладніше звернути увагу на особливості змісту катехизмів Йосифа де Камеліса та Георгія Геннадія Бізанція, а також їх порівняльного аналізу.

Список використаних джерел

- Альмес, І., 2021. *Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII – XVIII ст.*, Львів: Видавництво УКУ, 588 с. (Серія «Київське християнство», т. 26).
- Варга, С., 2016. Положення католицизму в Венгерском королевстве в XVI в., *Взаимодействия и конфликты на конфессионально и этнически смешанных территориях Центральной и Восточной Европы 1517 – 1918*, Москва-Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 6–18.
- Гаджега, В., 1935. Додатки до історії русинів і руських церков в був. жупі Земплискай, *Науковий Збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді*, № 11, с. 56–120.
- Гаджега, Ю., 1928. *Изданіе Культурно-просвѣтительнаго общества имени Александра Духновича в Ужгородѣ*, т. 33. *Исторія Ужгородской богословской семинарії въ ея главнѣхъ чертахъ*, Ужгород: Книгопечатная Г. Миравчика, 45 с.
- Годинка, А., 1944. Собор нашой діоцезіѣ, подержаний в днях 11–12 Марта 1726. в Егерѣ (Eger), *Лѣтературна Недѣля*, Ужгород, число 4, № 8, с. 91–94.
- Гілл, Дж., 2016. *Флорентійський собор*, Львів: Видавництво УКУ, ххі+441.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 64, оп. 1. спр. 319, на 56 арк.
ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 471, на 1 арк.
ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1199, на 20 арк.
ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 2499, на 6 арк.
- Добош, О., 2021. *Практика та теологія Євхаристії в історичній Мукачівській єпархії від Ужгородської Унії (1646 р.) до середини ХХ століття*, Ужгород: ФОП Сабов А. М., 809 с.
- Контлер, Л., 2002. *История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы*, Москва: Весь Мир, 656 с.

- Корзо, М., 2007. *Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*, Москва: Канон+, 672 с.
- Корзо, М., 2020. Некоторые замечания об источниках униатского богословия рубежа XVII и XVIII вв.: к 300-летию Замойского собора 1720 г., *Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви*, № 97, с. 53–67.
- Лучкай, М., 1991. *Історія карпатських русинів*, т. 4. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*, вип. 17, Пряшів: Словацьке педагогічне товариство, відділ української літератури, с. 27–181.
- Лучкай, М., 1992. *Історія карпатських русинів*, т. 4. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*, вип. 18, Пряшів: Словацьке педагогічне товариство, відділ української літератури, с. 63–153.
- Лучкай, М., 2003. *Історія карпатських русинів*, т. 4, Ужгород: Закарпаття, 328 с.
- Лучкай, М., 2004. *Історія карпатських русинів*, т. 5, Ужгород: Закарпаття, 251 с.
- Львівська Національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника (ЛННБ), Відділ рідкісної книги, I СТ 3944 «Де Камеліс, Йосиф, 1698. *Katechisusъ для науку Оугрорвскимъ людемъ*, Трнава: Тупом[ъ] Академ[іи], тж [360]+3 арк.»
- Мороз, В., 2018. Реформи митрополита Рутського та їх реєстрація у Мукачівській єпархії: від прийняття унійної ідеї до створення василіянської провінції. ks. S. Nabywaniec, ks. S. Zabraniak i B. Lorens (red.), *Zakon Bazyliński na tle mozaiki wuznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, с. 227–237.
- Мороз, В., 2019. Унійні змагання в Мукачівській єпархії під впливом Київської митрополії часів Іпатія Потія та Йосифа Велямина Рутського, *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, вип. 1 (40), с. 78–87. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(40\).2019.170525](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(40).2019.170525)
- Мороз, В., 2020. Мукачівський єпископ Сергій в маєностях Острозьких і Заславських та його невідома місія в Київській митрополії першої чверті XVII століття, *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, вип. 2 (43), с. 10–21. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(43\).2020.217356](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(43).2020.217356)
- Мороз, В., 2024. Реєстрація Постанов Замойського провінційного собору 1720 р. в Мукачівській унійній єпархії (1720 – 1733 рр.), І. Альмес, Д. Сироїд, М. Тупиця та Т. Шманько, упоряд. *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*. Львів: Видавництво УКУ. (У друці)
- Наукова бібліотека Ужгородського національного університету (НБ УжНУ), Відділ рукописів, стародруків та рідкісних книг, інв. № 23. «Гевргій Геннадій Византій, 1727, *Краткое припадковъ моральныхъ, или нравныхъ собраніе*, Трнава: Тупом[ъ] Академ[іи]»
- Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького (НМЛ), Відділ рукописів і стародруків, сдк-1259. «Гевргій Геннадій Византій, 1727, *Краткое припадковъ моральныхъ, или нравныхъ собраніе*, Трнава: Тупом[ъ] Академ[іи], уві [412] с.»
- Панькевич, І., 1970. Матеріали до історії мови південнокарпатських українців, *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*, вип. 4, кн. 2, Пряшів: Словацьке педагогічне товариство, відділ української літератури, 222 с.
- Паранько, Р, Сkochиляс, Іг. та Сkochиляс, Ір. (ред.), 2021. *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*, кн. 1: *Діяння та постанови*, Львів: Видавництво УКУ, С+804 с.
- Пекар, А., 1967. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. 1, *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, series 2, sectio 1, vol. 22, Roma: PP. Basiliani, 241 с.
- Петровъ, А., 1906. «*Старая вѣра*» и унія в XVII – XVIII вв. *Пояснительная записка*, Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 88 с.
- Петровъ, А., 1923. *Отзвукъ реформаціи въ русском Закарпатъи XVI в. (Няговскія поученія на евангеліе)*, Прага: Типографія Д-ра Ед. Грега і сына, 121 с. (Матеріали для історії Закарпатської Руси, т. 8).
- Сkochиляс, І., 2010. *Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*, Львів: Видавництво УКУ, 831 с.
- Тупиця, М., 2024. Документи щодо прийняття постанов Замойського провінційного собору в Мукачівській єпархії 1726 – 1727 рр., І. Альмес, Д. Сироїд, М. Тупиця та Т. Шманько, упоряд. *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*, Львів: Видавництво УКУ. (У друці)
- Тупиця, М., 2024. Протоколи єпархіальних соборчиків Мукачівської єпархії (11 березня 1726 р. – 3 лютого 1727 р.), І. Альмес, Д. Сироїд, М. Тупиця та Т. Шманько, упоряд. *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*, Львів: Видавництво УКУ. (У друці)
- Baran, O., 1960. *Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukačoviensis*, Romae: PP. Basiliani, 111 p.
- Canones et Decreta Sacrosancti Oecumenici et Generalis Concilii Tridentini sub Paulo III, Julio III, Pio IV, Pontificibus Maximis, cum Patrum subscriptionibus*. 1827, Viennae: Typis Antonii Strtauss, 382 p.
- Crăciun M., Ghitta O. & Murdock G., 2002. Religious reform, printed books and confessional identity, M. Crăciun, O. Ghitta & G. Murdock (Eds.), *Confessional Identity in East-Central Europe*, London; New York: Routledge, p. 1–30.
- Dobos, A., 2021. Zamošská synoda a nejasnosť vo vstáhu k nej v Mukačevskom biskupstve", D. Černý (Ed.). *Zamošská synoda*, Roma; Bratislava: Istitutio Storico Slovacco di Roma, s. 58–72.
- Dobos, A., 2024. The issue of reception of the Synod of Zamosc in the historical Eparchy of Mukachevo У: І. Альмес, Д. Сироїд, М. Тупиця та Т. Шманько, упоряд. *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*, Львів: Видавництво УКУ. (У друці)
- Ghitta, O., 2002. The first Greek Catholic catechisms in Hungary and Transylvania, M. Crăciun, O. Ghitta & G. Murdock (Eds.), *Confessional Identity in East-Central Europe*, London; New York: Routledge, p. 153–166.
- Ghitta, O., 2015. *Pânea Pruncilor (The Infants' Bread): A Post-tridentine Catechism from the Beginnings of Habsburg Transylvania*, L'Harmattan, 161 p.
- Gil, A., 2022. Parafie eparchii przemyskiej w starostwie spiskim w XVII – XVIII wieku na tle dziejów Kościołów wschodnich po południowej stronie Karpat, І. Альмес, відп. ред. *Sub ficu. Меморіальний збірник, присвячений Ігореві Сkochилясу*, Львів: Видавництво УКУ, с. 167–188.
- Hodinka, A., 1911. *A munkácsi görögkatolikus püspökség okmánytár*, Ungvár: Unio Könyvnyomda, 668 old.
- Lacko, M., 1959. Documenta spectantia regimen episcopi Mukacevensis Michaelis Manuelis Olšavsky 1743 – 1767, *Orientalia Christiana Periodica*, vol. 25, p. 24–90.
- Lotz-Neumann, U., 2013. Confessionalization, A. Bamji, G. H. Janssen & M. M. Laven (Eds.), *The ashgate research companion to the counter-reformation*, Routledge, p. 33–53.
- Magocsi, P.-R. & Strumins'kyj, B., 1977. The first Carpatho-Ruthenian printed book, *Harvard Library Bulletin* Issue. 3, № 25,

p. 292–309.

- Mârza, E. (Ed.), 2002. *Catehismul lui Iosif de Camillis, Trnava 1726*, Sibiu: Imago, 216 p.
- Skochylyas, I., 2009. "Slavia Unita – the cultural and religious model of the Archdiocese of Kiev in the seventeenth and eighteenth centuries (the discussion on Christian heritage of the nations of Eastern Europe)", J. Kloczowski, H. M. Łaskiewicz (Eds.), *East-central europe in european history: themes & debates*, Lublin: IESW, p. 243–254.
- Véghseő, T. (Ed.), 2015. *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750 – 1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Nyiregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 799 old.
- Welykyj, A. G. (Ed.), 1954. *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075 – 1953)*, vol. 2: 1700 – 1953, *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, series 2, sectio 3, Roma: PP. Basiliani, 668 p.
- Zubko, P & Žeňuch, P. (Eds.), 2019. Diecézne štatúty Michala Manuela Oľšavského z rokov 1752 – 1758, *Slavica Slovaca*, ročník 53, № 3-4, 100 s.

References

- Almes, I., 2021. *Vid molytvy do osvity: Istoriiia chytannia chentsiv Lvivskoi yeparkhii XVII – XVIII st* [From Prayer to Education: the History of the Reading of Monks of the Lviv Eparchy in the 17th and 18th Centuries], Lviv: Vydavnytstvo UKU, 588 s. (Kyivan Christianity Series, vol. 26). (in Ukrainian).
- Baran, O., 1960. *Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukačoviensis*, Romae: PP. Basiliani, 111 p. (in Latin).
- Canones et Decreta Sacrosancti Oecumenici et Generalis Concilii Tridentini sub Paulo III, Julio III, Pio IV, Pontificibus Maximis, cum Patrum subscriptionibus*. 1827, Vienna: Typis Antonii Strtauss, 382 p. (in Latin).
- Crăciun M., Ghitta O. & Murdock G., 2002. Religious reform, printed books and confessional identity, M. Crăciun, O. Ghitta & G. Murdock (Eds.), *Confessional Identity in East-Central Europe*, London; New York: Routledge, p. 1–30. (in English).
- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f.64, op. 1, spr. 319, na 56 ark. (in Latin).
- DAZO, f.151, op. 1, spr. 1199, na 20 ark. (in Latin).
- DAZO, f.151, op. 1, spr. 471, na 1 ark. (in Old Ukrainian).
- DAZO, f.151, op. 1, spr. 2499, na 6 ark. (in Old Ukrainian and Latin).
- Dobos, A., 2021. Zamošská synoda a nejasnosť vo vs'ahu k nej v Mukačevskom biskupstve", D. Černý (Ed.). *Zamošská synoda*, Roma; Bratislava: Istituto Storico Slovacco di Roma, s. 58–72. (in Slovak).
- Dobos, A., 2024. The issue of reception of the Synod of Zamosc in the historical Eparchy of Mukachevo, I. Almes, D. Syroid, M. Tupytsia ta T. Shmanko, uporiad. *Zamoiskyi provintsiiyni sobor Ruskoj Uniinoi Tserkvy 1720 roku* [The 1720 Provincial Council of Zamość of the Ruthenian Uniate Church. Book 2: Documents and Materials], Lviv: Vydavnytstvo UKU. (In press). (in English).
- Dobosh, O., 2021. *Praktyka ta teolohiia Yevkharystii v istorychnii Mukachivskii yeparkhii vid Uzhhorodskoi Unii (1646 r.) do seredyny XX stolittia* [Practice and theology of the Eucharist in the historical Mukachevo eparchy from the Uzhgorod Union (1646) to the middle of the 20th century], Uzhhorod: FOP Sabov A. M., 809 s. (in Ukrainian).
- Gadzhega Ju., 1928. *Izdanie Kulturno-prosvetitel'nago obshhestva imeni Aleksandra Duhnovicha v Uzhgorode* [Alexander Dukhnovich Cultural and Educational Society in Uzhgorod Publication], t. 33, *Istoriya Uzhgorodskoy bogoslovskoy seminarii v eja glavnyh chertah* [The history of the Uzhgorod Theological Seminary in its main features], Uzhgorod: Knigopечатnaja G. Miravchika, 45 s. (in Russian).
- Ghitta, O., 2002. The first Greek Catholic catechisms in Hungary and Transylvania, M. Crăciun, O. Ghitta & G. Murdock (Eds.), *Confessional Identity in East-Central Europe*, London; New York: Routledge, p. 153–166. (in English).
- Ghitta, O., 2015. *Pânea Pruncilor (The Infants' Bread): A Post-tridentine Catechism from the Beginnings of Habsburg Transylvania*, L'Harmattan, 161 p. (in English).
- Gil, A., 2022. Parafie eparchii przemyskiej w starostwie spiskim w XVII – XVIII wieku na tle dziejów Kościołów wschodnich po południowej stronie Karpat, I. Almes, vidp. red. *Sub ficu. Memorialnyi zbirnyk, prysviachenyi Ihorevi Skochyliasu*, Lviv: Vydavnytstvo UKU. s. 167–188. (in Polish).
- Gill, Dzh., 2016. Florentiiskyi sobor [The Council of Florence], Lviv: Vydavnytstvo UKU, xxi+441. (in Ukrainian).
- Hadzheha, V., 1935. Dodatky do ystorii rusynov y ruskykh tserkveŷ v buv. zhupi Zemplyskoŷ [Supplements to the history of Ruthenians and Ruthenian churches in the former Zhupatnate of Zemplyn], *Naukovyŷ Zbornyk Tovarystva „Prosvita” v Uzhhorodi*, № 11, s. 56–120. (in Ukrainian).
- Hodinka, A., 1911. *A munkácsi görögkatolikus püspökség okmánytár*, Ungvár: Unio Könyvnyomda, 668 old. (in Hungarian).
- Hodynka, A., 1944. Sobor nashoi diotsezii, poderzhanyi v dniakh 11–12 Marta 1726. v Eheri (Eger) [The Council of our Diocese, held on March 11–12, 1726 in Eger], *Literaturna Nedilia*. Uzhhorod, chyslo 4, № 8, s. 91–94. (in Ukrainian).
- Kontler, L., 2002. *Istoriya Vengrii. Tysyacheletie v tsentre Yevropy* [History of Hungary. Millennium in the center of Europe], Moskva: Ves' Mir, 656 s. (in Russian).
- Korzo, M., 2007. *Ukrainskaya i belorusskaya katekheticheskaya traditsiya kontsa XVI – XVIII vv.: stanovleniye, evolyutsiya i problema zaimstvovaniy* [Ukrainian and Belarusian catechetical tradition of the end of the 16th–18th centuries: establishing, evolution, and the borrowings problem], Moskva: Kanon+, 672 s. (in Russian).
- Korzo, M., 2020. Nekotoryye zamechaniya o istochnikakh uniatskogo bogosloviya rubezha XVII i XVIII vv.: k 300-letiyu Zamoyskogo sobora 1720 g. [Some notes on the sources of Uniate theology at the turn of the 17th and 18th centuries: to the 300th anniversary of the 1720 Provincial Council of Zamość], *Vestnik PSTGU. Seriya II: Istoriya. Istoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi*, №97, s. 53–67. (in Russian).
- Lacko, M., 1959. *Documenta spectantia regimen episcopi Mukacevensis Michaelis Manuelis Oľšavsky 1743 – 1767*, *Orientalia Christiana Periodica*, vol. 25, p. 24–90. (in Latin).
- Lotz-Heumann U., 2013. Confessionalization, A. Bamji, G. H. Janssen & M. M. Laven (Eds.), *The ashgate research companion to the counter-reformation*, Routledge, p. 33–53. (in English).
- Luchkai, M., 1991. *Istoriiia karpatskykh rusyniv t. 4. Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoi kultury v Svydnyku* [History of the Carpathian Ruthenians, vol. 4. Scientific collection of the Museum of Ukrainian Culture in Svydnyk.], vyp. 17, Priashiv: Slovatske pedahohichne tovarystvo, viddil ukrainskoi literatury, s. 27–181. (in Ukrainian).
- Luchkai, M., 1992. *Istoriiia karpatskykh rusyniv t. 4., Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoi kultury v Svydnyku* [History of the Carpathian Ruthenians, vol. 4. Scientific collection of the Museum of Ukrainian Culture in Svydnyk.], vyp. 18, Priashiv: Slovatske pedahohichne tovarystvo, viddil ukrainskoi literatury, s. 63–153. (in Ukrainian).

- Luchkai, M., 2003. *Istoriia karpatskykh rusyniv* [History of the Carpathian Ruthenians], t. 4, Uzhhorod: Zakarpattia, 328 s. (in Ukrainian).
- Luchkai, M., 2004. *Istoriia karpatskykh rusyniv* [History of the Carpathian Ruthenians], t. 5, Uzhhorod: Zakarpattia, 251 s. (in Ukrainian).
- Lvivska Natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. Vasylia Stefanyka (LNNB), Viddil ridkisnoi knyhy, I ST 3944 «De Kamelis, Yosyf, 1698. *Katekhsys dlia nauky Ouhroruskym liudem* [Catechism for teaching the Hungarian-Ruthenian people], Trnava: Tvpom Akademiy, r̄z̄ [360]+3 ark.» (in Old Ukrainian).
- Magocsi, P.-R. & Strumins'kyj, B., 1977. The first Carpatho-Ruthenian printed book, *Harvard Library Bulletin* Issue. 3, № 25, p. 292–309. (in English).
- Mârza, E. (Ed.), 2002. *Catehismul lui Iosif de Camillis, Trnava 1726*, Sibiu: Imago, 216 p. (in Romanian).
- Moroz, V., 2018. Reformy mytropolyta Rutsokho ta yikh retseptsiiia u Mukachivskii yeparkhii: vid pryiniattia uniinnoi idei do stvorennia vasyliianskoi provintsii [Reception of metropolitan bishop Joseph Velamin Rutskyj's reforms in the Eparcchy of Mukachevo: from accepting of Church's unitu idea to creation of Basilian province]. ks. S. Nabywaniec, ks S. Zabraniak i B. Lorens (red.), *Zakon Bazyliański na tle mozaiki wyznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 227–237. (in Ukrainian).
- Moroz, V., 2019. Uniini zmahannia v Mukachivskii yeparkhii pid vplyvom Kyivskoi mytropolii chasiv Ipatiiia Pottiiia ta Yosyfa Veliamyna Rutsokho [Influence of the Kyiv metropolitanate on the attempts at Church Union in the Eparchy of Mukachevo in the times of Hypatius Pocij and Josef Veliamyn Rutsky], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 1 (40), №, s. 78–87. (in Ukrainian). [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(40\).2019.170525](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(40).2019.170525)
- Moroz, V., 2020. Mukachivskiy yepyskop Serhii v maietnostiakh Ostrozkykh i Zaslavskykh ta yoho nevidoma misiia v Kyivskii mytropolii pershoi chverti XVII stolittia [The bishop of Mukachevo Sergius in estates of Ostrogski and Zaslavski families, and his unknown mission in the Kyivan Metropolitanate during the first quarter of XVII century]. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 2 (43), s. 10–21. (in Ukrainian). [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(43\).2020.217356](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(43).2020.217356)
- Moroz, V., 2024. Retseptsiiia Postanov Zamojskoho provintsijnoho soboru 1720 r. v Mukachivskij uniinij yeparkhii (1720 – 1733 rr.) [Reception of the Resolutions of the 1720 Provincial Council of Zamość in the Mukachevo Uniate Eparchy (1720–1733)], I. Almes, D. Syroid, M. Tupytsia ta T. Shmanko, uporiad. *Zamojskiy provintsijnij sobor Ruskoj Uniinoy Tserkvy 1720 roku* [The 1720 Provincial Council of Zamość of the Ruthenian Uniate Church. Book 2: Documents and Materials], Lviv: Vydavnytstvo UKU. (In press). (in Ukrainian).
- Natsionalnyi muzei u Lvovi im. Andreia Sheptytskoho (NML), Viddil rukopysiv i starodrukiv, sdk-1259. «Heorhii Hennadii Vyzantii, 1727, Kratkoe prypradkov moralnykh, yly nraivnykh sobranie, Tranva: Typom Akadem[iy], ybi [412] s.» (in Old Ukrainian).
- Naukova Biblioteka Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu (NB UzhNU), Viddil rukopysiv, starodrukiv ta ridkisnykh knykh, inv. № 23. «Heorhii Hennadii Vyzantii, 1727, Kratkoe prypradkov moralnykh, yly nraivnykh sobranie, Tranva: Typom Akadem[iy]». (in Old Ukrainian).
- Pankevych, I., 1970. *Materialy do istorii movy pivdennekarpatskykh ukraintsiv* [Materials for the history of the language of South Carpathian Ukrainians], *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukraïnskoi kultury v Svydnyku*, vyp. 4, kn. 2, Priashiv: Slovatske pedahohichne tovarystvo, viddil ukraïnskoi literatury, 222 s. (in Ukrainian).
- Paranko, R., Skochylias, Ih. ta Skochylias, Ir. (red.), 2021. *Zamojskiy provintsijnij sobor Ruskoj Uniinoy Tserkvy 1720 roku*, Kn. 1, *Diiannia ta postanovy* [The 1720 Provincial Council of Zamość of the Ruthenian Uniate Church. Book 1: Acts and Resolutions], Lviv: Vydavnytstvo UKU, C+804 s. (Latin, Polish, Old Ukrainian and Ukrainian).
- Pekar, A., 1967. *Narysy istorii Tserkvy Zakarpattia* [The delineations of the Church history of Zakarpattia], t. 1, *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, series 2, sectio 1, vol. 22, Roma: PP. Basiliani, 241 s. (in Ukrainian).
- Petrov, A., 1906. «*Staraya vera*» i uniya v XVII – XVIII vv. *Poyasnitelnaya zapiska* ["Old Faith" and the Union in the XVII – XVIII centuries. Explanatory note], Sanktpeterburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk, 88 s. (in Russian).
- Petrov, A., 1923. *Otzvuk reformatsii v russkom Zakarpati XVI v. (Nyagovskiya pouchieniya na yevangelie)* [The echo of the reformation in Russian Transcarpathia in the 16th century. (Nyagovskaya teachings on the gospel)], Praga: Tipografiya D-ra Yed. Grega i sina, 121 s. (Materials dlya istorii Zakarpatskoi Rusi, t. 8). (in Russian).
- Skochylias, I., 2010. *Halytska (Lvivska) yeparkhiia XII – XVIII stolit: orhanizatsiina struktura ta pravovyi status* [The Eparchy of Halych (Lviv) in the 12–18th Centuries: Organizational Structure and Legal Status], Lviv: Vydavnytstvo UKU, 831 s. (in Ukrainian).
- Skochylias, I., 2009. "Slavia Unita – the cultural and religious model of the Archdiocese of Kiev in the seventeenth and eighteenth centuries (the discussion on Christian heritage of the nations of Eastern Europe), J. Kłoczowski, H. M. Łaskiewicz (Eds.), *East-central europe in european history: themes & debates*, Lublin: IESW, p. 243–254. (in English).
- Tupytsia, M., 2024. Dokumenty shchodo pryiniattia postanov Zamojskoho provintsijnoho soboru v Mukachivskii yeparkhii 1726 – 1727 rr. [Documents regarding the adoption of the resolutions of the Provincial Council of Zamość in the Mukachevo eparchy in 1726 – 1727], I. Almes, D. Syroid, M. Tupytsia ta T. Shmanko, uporiad. *Zamojskiy provintsijnij sobor Ruskoj Uniinoy Tserkvy 1720 roku* [The 1720 Provincial Council of Zamość of the Ruthenian Uniate Church. Book 2: Documents and Materials], Lviv: Vydavnytstvo UKU. (In press). (in Ukrainian).
- Tupytsia, M., 2024. Protokoly yeparkhialnykh soborochyiv Mukachivskoi yeparkhii (11 bereznia 1726 r. – 3 liutoho 1727 r.), I. Almes, D. Syroid, M. Tupytsia ta T. Shmanko, uporiad. *Zamojskiy provintsijnij sobor Ruskoj Uniinoy Tserkvy 1720 roku* [The 1720 Provincial Council of Zamość of the Ruthenian Uniate Church. Book 2: Documents and Materials], Lviv: Vydavnytstvo UKU. (In press). (in Latin, Old Ukrainian and Ukrainian).
- Varga, S., 2016. Polozheniye katolitsizma v Vengerskom korolevstve v XVI v. [The position of Catholicism in the Kingdom of Hungary in the 16th century], *Vzaimodeystviya i konflikty na konfessional'no i etnicheski smeshannykh territoriyakh Tsentral'noy i Vostochnoy Yevropy 1517 – 1918* [Interactions and conflicts on the ethnically and confessionally mixt territories of Central and Eastern Europe, 1517 – 1918], Moskva-Sankt-Peterburg: Nestor-istoriya, s. 6–18. (in Russian).
- Véghseő, T. (Ed.), 2015. *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750 – 1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 799 old. (in Hungarian and Latin).
- Welykyj, A. G. (Ed.), 1954. *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075 – 1953)*, vol. 2: 1700 – 1953, *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, series 2, sectio 3, Roma: PP. Basiliani, 668 p. (in Italian and Latin).
- Zubko, P & Žeňuch, P. (Eds.), 2019. Diecézne štatúty Michala Manuela Olšavského z rokov 1752 – 1758, *Slavica Slovaca*, Ročník

Mykhailo Tupytsia

Master in History, Lecturer at the department of liturgical studies Faculty of Theology and Philosophy,
Ukrainian Catholic University, Lviv

CATECHISMS AT THE MUKACHEVO EPARCHY PARISHES IN THE 18TH CENTURY

The article is devoted to the study of the spread of catechisms that were in use in the parishes of the Mukachevo eparchy in the 18th century. Catechisms were used to spread the central «truths of faith» in the confessional era in Europe. Several catechetical publications are known in the book culture of the Mukachevo Eparchy of the 18th century. Chief among them as of the first half of the 18th century were the catechisms of Joseph de Camelis and George Gennadius Bizantsius. In addition to these catechisms, the visitation data also mentions the catechism of Laszlo Barany. Each edition reflects a particular model of confessional disciplining and is an element of a broader program of formation of confessional identity by the higher hierarchy. Previous studies on the history of the Mukachevo Eparchy did not pay attention to the importance of catechetical issues for religious communities. Researchers have paid little attention to the distribution of catechisms, although some works analyse the content and sources of their texts. Central studies are devoted to the catechisms of Joseph de Camelis and Laszlo Barany. Meanwhile, the Catechism of George Gennadius Bizantsius has mainly been ignored in historiography. To characterise the spread of catechisms on the territory of the Mukachevo Eparchy, visitation protocols, some acts and epistolary sources were analysed. Special attention is focused on identifying entries in visitation protocols. The entries "casus", "casisticum", "liber casisticum", and the like are preserved in large numbers in the visitation protocols. These entries illustrate the folk name "casus" in relation to the catechism of Lev Kyshka and George Gennadius Bizantsius, which were used on both sides of the Carpathian Mountains. The main content features of each catechism are briefly described. During the study, I managed to process the surviving copies of the Bizantsius and de Camelis catechisms. This article briefly describes the key content features of each catechism. Additionally, the article presents, for the first time, the distribution of George Gennadius Byzantius' catechism in the parishes. This edition's distribution enables us to affirm the obligation to adopt the resolutions of the Zamość Council in the territory of the Mukachevo eparchy.

Keywords: Mukachevo eparchy, cultural history, catechisms, book culture, parishes, visitations.